

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه لرستان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

اسلام پذیری ایلخانان با تکیه بر دوران سلطنت غازان

نگارش :

فریبا اعظمی

استاد راهنما :

دکتر سید ابوالفضل رضوی

استاد مشاور :

دکتر محسن رحمتی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

شهریور ۱۳۸۸

با سپاس:

از زحمات استاد بزرگوار جناب آقای دکتر سید ابوالفضل رضوی که با تواضع و سعه صدر راهنما و مشوقم بوده اند و با باریک بینی در نکات از نظریات خود و همچنین با در اختیار گذاشتن کتابخانه شخصی خویش، بهره مندم فرموده اند، بی نهایت سپاسگزارم و همچنین از استاد گرامی جناب آقای دکتر محسن رحمتی، استاد مشاور، که در تمامی مراحل تحقیق با وسعت نظر و عنایتی که داشته اند، همواره مشوق بنده بوده، نهایت تقدیر و تشکر را دارم و با سپاس از همه کسانی که به نوعی در این تحقیق مرا یاری و مساعدت نمودند.

تقديم به:

به پدر، مادر و همسر.

چکیده

ایلخانان، قومی نامسلمان بودند که هیچ پیوند دینی و فرهنگی با جامعه ایران نداشتند. ملاک کسب و درآمد و قدرت آنها، نه مشروعیت و مقبولیت دینی، بلکه زور و شمشیر و تحمیل بود. حکومت آنها که ماهیتی نظامی داشت، نشأت گرفته از حیات ایلی و کوچ نشینی بود. این نوع حکومت گرایش به گریز از مرکز داشت و سیاست و اقتصاد را از این منظر می‌نگریست و با گرایش ایجاد حکومت متمرکز و اقتصاد مبتنی بر کشاورزی و یکجانشینی ایرانی در تضاد بود. تداوم گرایش به گریز از مرکز در دراز مدت نمی‌توانست متناسب با مصالح حکومت ایلخانان باشد و آنان را از نظر اقتصادی و سیاسی با چالش روبه‌رو ساخت. از طرف دیگر در جامعه دین محور ایران و براساس اندیشه‌های ایرانی‌شهری مشروعیت نظام‌های سیاسی مبتنی بر اصول فرمانروایی الهی و همگرایی دین و دولت بود و حاکمیت ایلخانان نامسلمان در ایران با این اصول سنخیتی نداشت. لذا ضرورت‌های سیاسی و اجتماعی و اقتصادی حاکمان ایلخانی را بر آن داشت که در جهت مصالح خویش به اسلام روی آورند. هدف از این تحقیق بررسی علل و زمینه‌های اسلام‌پذیری ایلخانان به ویژه مسلمانی‌غازان بوده است. اسلام‌پذیری ایلخانان تحت تأثیر عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مدارای دینی آنان رخ داد و دیوان‌سالاران، متکلمین، فلاسفه و فقها در این بین نیز نقش مهمی داشتند. به این ترتیب ملاحظات سیاسی چون شکست مداوم از سلاطین مملوک که مدعی دفاع از اسلام بودند، تهاجم گاه و بی‌گاه فرمانروایان اولوس‌های جوجی و جغتای به ایران، مشکلات اقتصادی در زمینه کشاورزی، تجارت و بستن مالیات‌های سنگین بر مردم و مشکلات اجتماعی از جمله احساس بیگانگی از منظر دینی، قومی و فرهنگی از مهمترین علل روی آوردن ایلخانان به دین اسلام بود. در سایه این اسلام‌پذیری، حکومت آنها مشروعیت یافته و رابطه حکومت و مردم هموار شد و همچنین منجر به اصلاحات همه‌جانبه‌ای در قالب اندیشه‌های ایرانی‌شهری توسط‌غازان گردید.

کلید واژه‌ها: ایلخانان، ایران، اسلام‌پذیری،‌غازان.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: مقدمه و کلیات طرح تحقیق

۲-۱-۱- مقدمه.....	۲
۲-۱-۲- بیان مسئله.....	۵
۳-۱- سوالات تحقیق.....	۵
۴-۱- فرضیات تحقیق.....	۶
۵-۱- پیشینه تحقیق.....	۶
۶-۱- ضرورت ها و اهداف تحقیق.....	۶
۷-۱- روش تحقیق.....	۷
۸-۱- نقد و بررسی منابع.....	۷

فصل دوم: ایران در عهد ایلخانان

۱-۲- از تهاجم مغول تا شکل گیری حکومت ایلخانان.....	۱۴
۲-۲- اعزام هلاکو و شکل گیری حکومت ایلخان.....	۱۸
۳-۲- حکام ایلخانی.....	۲۴
۱-۳-۲- ایلخانان نامسلمان.....	۲۴
۲-۳-۲- ایلخانان مسلمان.....	۳۲
۴-۲- اوضاع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی.....	۳۷

فصل سوم: اوضاع اعتقادی و جایگاه ادیان مختلف در عصر ایلخانان

۱-۳- کلیات.....	۴۷

۴۷.....	۲-۳- یهود.....
۵۶.....	۳-۳- مسیحیت.....
۶۴.....	۴-۳- بودائیسیم.....
۶۸.....	۵-۳- شمنیسیم.....
۷۴.....	۶-۳- اسلام.....
۷۴.....	۱-۶-۳- تسنن.....
۷۸.....	۲-۶-۳- تشیع.....
۸۳.....	۳-۶-۳- جریانات غیر رسمی.....
۸۳.....	۱-۳-۶-۳- تصوف.....
۸۷.....	۲-۳-۶-۳- فتوت.....

فصل چهارم: درآمدی بر اسلام پذیری ایلخانان

۹۱.....	۱-۴- جایگاه مسلمانان در میان مغول ها.....
۹۶.....	۲-۴- اسلام پذیری مغول ها در سایر اولوس ها.....
۹۶.....	۱-۲-۴- اولوس جغتای و اکتای.....
۱۰۰.....	۲-۲-۴- اولوس جوجی.....

فصل پنجم: اسلام پذیری ایلخانان

۱۰۴.....	۱-۵- مسلمانی احمد تکودار و دولت مستعجل او.....
۱۱۱.....	۲-۵- مسلمانی غازان و اسلام پذیری گسترده مغولان.....
۱۱۸.....	۳-۵- اسلام پذیری غازان و تداوم مسلمانی مغول ها.....

فصل ششم: علل و زمینه های مسلمانی ایلخانان

۱۲۴.....	۱-۶- کلیات.....

- ۱۲۵.....۲-۶- ملاحظات اقتصادی.....
- ۱۳۶.....۳-۶- ملاحظات سیاسی.....
- ۱۴۳.....۴-۶- مدارای دینی مغول ها.....
- ۱۴۸.....۵-۶- سهم بزرگان مسلمان.....
- ۱۴۸.....۱-۵-۶- سهم دیوان سالاران ایرانی.....
- ۱۵۰.....۱-۱-۵-۶- خاندان جوینی.....
- ۱۵۶.....۲-۱-۵-۶- صدرالدین زنجانی.....
- ۱۶۰.....۳-۱-۵-۶- سعدالدین ساوجی.....
- ۱۶۳.....۲-۵-۶- سهم فلاسفه.....
- ۱۶۳.....۱-۲-۵-۶- خواجه نصیرالدین طوسی.....
- ۱۶۸.....۳-۵-۶- سهم متکلمین و فقها.....
- ۱۶۸.....۱-۳-۵-۶- ابن طاوس.....
- ۱۷۰.....۲-۳-۵-۶- خاندان حلی.....
- ۱۷۱.....۴-۵-۶- سهم متصوفه.....
- ۱۷۱.....۱-۴-۵-۶- علاءالدوله سمنانی.....
- ۱۷۳.....۵-۵-۶- سهم امرای نظامی.....
- ۱۷۳.....۱-۵-۵-۶- امیر نوروز.....
- ۱۷۶.....۲-۵-۵-۶- امیر طرمطاز.....

فصل هفتم: پیامدهای اسلام پذیری مغولها

- ۱۷۹.....۱-۷- مشروعیت حکومت ایلخانان و هموار شدن رابطه مردم و حکومت.....
- ۱۸۵.....۲-۷- اصلاحات غازان و احیای جامعه و اقتصاد.....

- ۳-۷- تأثیرگذاری بر مناسبات خارجی..... ۱۹۶
- ۱-۳-۷- رابطه با دربار قآن..... ۱۹۶
- ۲-۳-۷- رابطه با دیگر اولوس مغولی..... ۲۰۰
- ۳-۳-۷- رابطه با ممالیک..... ۲۰۳
- ۱-۳-۳-۷- رقابت بر سر حج در عهد الجایتو..... ۲۱۱
- نتیجه گیری..... ۲۱۶
- منابع و مآخذ..... ۲۱۸

فصل اول

مقدمه و کلیات طرح تحقیق

۱-۱- مقدمه

اسلام‌پذیری ایلخانان از جمله مسائل مهم و بحث‌انگیزی است که توجه زیادی را به خود معطوف کرده است. از یک منظر شاید بتوان گفت این امر مهم‌ترین واقعه و تحول جامعه‌شناختی دوره ایلخانی محسوب می‌شود. در جامعه ایران دین به عنوان یک نهاد عمل‌نکرده، کارکردی فرانهادی داشته و نقش مهمی در چگونگی وقوع رویدادها داشته است. دین و دولت رابطه تنگاتنگ و مستمری با هم داشته و در پیدایش و تداوم ساختار جامعه، تأثیر گذاری خاص خود را داشته‌اند. در این میان دین کارکرد عملی و مشخص‌تری داشته است. حکومت‌ها عملکردهای خود را در راستای اهداف دینی توجیه کرده و در لفافه دین منویات خود را تأمین نموده‌اند. رابطه دولت و ملت هم با اتکای بر مقوله دین قوام گرفته و دین در تعیین چگونگی این روابط نقش پررنگتری داشته است. هر دگرگونی در چارچوب دین قابل تصور بوده و همه چیز از منظر دین پذیرفتنی می‌نموده است. با در نظر داشتن این واقعیت توجه به اهمیت دین به عنوان پیش‌زمینه هر بحث سیاسی - اجتماعی امری اجتناب‌ناپذیر است.

با این وجود، مغول‌ها به هنگام ورود به ایران برخلاف دیگر مهاجمان خطه شرقی دوران اسلامی، قومی نامسلمان بوده و معیارهای حاکم بر جهان اسلام و ایران را ارج نمی‌نهادند. ملاک کسب قدرت نزد مغول‌ها، نه مشروعیت و مقبولیت دینی، بلکه زور، شمشیر و تحمیل بود. از آن گذشته فرهنگ و شعور سیاسی - اجتماعی غیر قابل قیاسی با فرهنگ ایرانی داشتند. ورود آن‌ها با چنین نگرش و چنان واقعیاتی از هر نظر امری غیر طبیعی و از دیدگاه مردم ایران تحمل‌ناپذیر می‌نمود. با این حال، مغول‌ها قومی متساهل و دارای مدارای عقیدتی بودند و همین امر تا حدودی از تحمل‌ناپذیری سلطه این قوم کم می‌کرد. صرف نظر از کشتار، ویرانی و تخریبی که منجر به افول تمدن ایرانی شد، ورود مغول‌ها بیشتر از این جهت غیر قابل تحمل بود که قبل از هر چیز رابطه دولت و ملت - رابطه‌ای که بر اساس مبانی دین پذیرفتنی بود - را از هم می‌گسیخت و مانع از جریان امور در مسیر طبیعی خود می‌شد. نکته مهمی که از همین جا مطرح می‌شود این است که مغول‌ها تا چه زمانی قادر به حفظ چنین موازنه نامربوطی بودند. اگر مسایل و مشکلات عصر قآن‌ها و رقابت سرسختی که برخی از اولوس‌های چنگیزی بر سر ایران

داشتند از یک طرف و این نکته را که ایلخانان وارث تمامی این مشکلات و مسایل نوظهور بعدی شدند از طرف دیگر در نظر بگیریم، خواهیم دید که حفظ این وضعیت در درازمدت چندان امکان پذیر نبوده است. ضرورت های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مغول ها را بر آن داشت که رویکردی متناسب با وضعیت خود در جامعه ایران اتخاذ کنند. از این رو بررسی شرایط و زمینه های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی که موجب اسلام پذیری ایلخانان را فراهم آورده، اهمیت فراوانی دارد.

با توجه به اینکه در پژوهش هایی که در زمینه ایلخانان صورت گرفته، تا کنون تحقیق مستقلی که به علل و زمینه های اسلام پذیری ایلخانان پردازد، انجام نشده است و تنها در فصل هایی از تحقیقات، به مذهب ایلخانان و اسلام پذیری آنان پرداخته شده است، لذا این تحقیق درصدد پرداختن به عوامل و زمینه های است که کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. تلاش در جهت تبیین اهمیت عوامل اجتماعی و اقتصادی در تحولات و دگرگونی های عقیدتی، تأثیری که رویکرد مسلمانی ایلخانان در دین و مذهب مردم در دوره های بعد داشته و علاقه مندی به تاریخ ایران عهد ایلخانان از جمله علل انتخاب موضوع بوده است.

پژوهش حاضر حاصل بیش از یک سال تلاش و پی گیری مستمر مطالب در منابع مختلف بوده و نگارنده از جهت عدم دسترسی آسان به منابع اصلی و نبود کتابخانه های تخصصی و محدودیت زمانی جهت گرد آوری اطلاعات با مشکلات زیادی رو به رو بوده است. تنها در سایه دقت و تلاش مستمر و کمک اساتید بزرگوار، توانسته است بر مشکلات فائق آید. با این وجود بر کاستی و نقیصه های کار معترف بوده، چرا که انجام چنین پژوهشی دقت فراوان و نقد و مقایسه مداوم گزارشات در طی تنظیم مطالب و صرف زمان بیشتری را، طلب می کند.

پژوهش حاضر در هفت فصل تنظیم شده است. فصل اول کلیات طرح تحقیق و نقد و بررسی منابع را در بر گرفته است. فصل دوم با عنوان «ایران در عهد ایلخانان» به تهاجم مغول و چگونگی شکل گیری حکومت ایلخانی، جایگاه ایران در میان اولوس ها و معرفی ایلخانان مسلمان و نامسلمان پرداخته است. در قسمت دیگری از این فصل اوضاع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی عصر ایلخانان مورد بررسی قرار گرفته

است. فصل سوم به طور تفصیلی اوضاع اعتقادی و جایگاه ادیان مختلف در عصر ایلخانان را بررسی کرده است چرا که بررسی جایگاه ادیان در این عصر به لحاظ نشان دادن تساهل و مدارای دینی ایلخانان و همچنین نقشی که دین در تحولات این دوره و دوره های بعدی داشته است، ضروری است. فصل چهارم تحت عنوان «درآمدی بر اسلام پذیری ایلخانان» به جایگاه مسلمانان در عصر قاآن ها و زمینه های مسلمانان مغول ها در اولوس ها را مورد بررسی قرار داده است. فصل پنجم به چگونگی مسلمانان ایلخانان و تداوم آن پرداخته است. در فصل ششم علل و زمینه های اسلام پذیری ایلخانان بررسی شده و عللی چون ملاحظات اقتصادی، ملاحظات سیاسی، مدارای دینی و سهم بزرگان مسلمان در اسلام پذیری ایلخانان را بررسی کرده است. در فصل هفتم نیز به پیامدهای اسلام پذیری ایلخانان چون مشروعیت حکومت و هموار شدن رابطه مردم و حکومت و همچنین اصلاحاتی که احیای جامعه و اقتصاد را به دنبال داشت، پرداخته شده است. در این فصل همچنین تأثیر مسلمانان بر روابط و مناسبات با دربار قاآن و اولوس ها و ممالیک مورد بررسی قرار گرفته است. در آخر نیز نتیجه گیری و به دنبال آن فهرست منابعی که در انجام تحقیق از آن ها استفاده شده، آمده است.

۱-۲- بیان مسئله

دوران حکومت ایلخانان که چند دهه بعد از حمله مغولان به ایران شکل گرفت یکی از مهمترین ادوار تاریخی ایران پس از اسلام است. این دوره تاثیر عمیقی در تاریخ ایران داشت. جهانگیری و جهاننداری مغولان و طرز فکر و عقیده ایلخانان رنگ و تمایل دینی و مذهبی نداشت ولی با تساهل و تسامح دینی خود در دین و مذهب مردم ایران تاثیر به سزایی گذاشتند. مغولان دین شمنی داشتند اما به مرور زمان، شمنی اصیل باقی نماندند. آن ها در هر دوره ای از حکومتشان با مذاهب و ادیان، با اغماض و مدارای دینی برخورد می کردند. اندک مدتی پس از حاکمیت، ایلخانان تحت تأثیر علل و زمینه های مختلف دین اسلام را پذیرفتند و اسلام پذیری ایلخانان به عنوان یکی از مهمترین واقعیت های تاریخ ایران دوره اسلامی متحقق شد. از آنجا که هر دگرگونی عقیدتی را می بایست در پرتو شرایط تاریخی خاص آن بررسی کرد و زمینه های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی آن را نیز در نظر گرفت، در این پژوهش سعی بر آن است تا با اتکا بر گزارش های منابع دست اول، زمینه های اسلام پذیری ایلخانان به ویژه مسلمانی غازان مورد مطالعه قرار گیرد.

۱-۳- سوالات تحقیق:

۱-۳-۱- سوال اصلی :

شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در عصر نامسلمانی ایلخانان، در اسلام پذیری ایشان چه نقشی داشت؟

۱-۳-۲- سوالات فرعی :

۱- ویژگی های سیاسی و اجتماعی حاکم بر عصر نامسلمانی ایلخانان چگونه بود؟

۲- اسلام پذیری ایلخانان چه علل و زمینه هایی داشت؟

۱-۴- فرضیات تحقیق:

۱-۴-۱- فرضیه ی اصلی

ضرورت های سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه ایران، ایلخانان را بر آن داشت تا در راستای تداوم حاکمیت خویش به اسلام روی آورند.

۱-۴-۲- فرضیه های فرعی :

۱- ساخت سیاسی عصر ایلخانان متأثر از ساختار امپراتوری ایلی مغول و سنن ایرانی بود و در ساخت اجتماعی آن ارتباط مردم و حکومت هموار نبود.

۲- اسلام پذیری ایلخانان تحت تأثیر عوامل سیاسی و اقتصادی رخ داد و دیوانسالاران، متکلمین، فلاسفه و فقها در این بین نقش مهمی داشتند.

۱-۵- پیشینه تحقیق

در زمینه موضوع مورد بحث، تاکنون پژوهش مجزا و مستقلی صورت نگرفته است، تنها در جوف مطالعات مربوط به عصر ایلخانان یا پژوهش های مغول شناسی، اشاراتی کلی در خصوص موضوع مورد نظر شده است که البته اغلب با جهت گیری های مذهبی به سراغ موضوع رفته اند. آثاری همچون «مسائل عصر ایلخانان» نوشته منوچهر مرتضوی، «دین و دولت در عهد مغول» نوشته شیرین بیانی و «تاریخ مغول در ایران» نوشته برتولد اشپولر از جمله این تحقیقات است. این پژوهش در صدد بررسی عوامل و زمینه هایی است که پیش از این کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است.

۱-۶- ضرورت ها و اهداف تحقیق:

۱-۶-۱- ضرورت ها:

رویکرد مسلمانی ایلخانان تأثیر به سزایی در دین و مذهب مردم ایران در دوره های بعد داشته است. در پژوهش هایی که در زمینه ایلخانان انجام شده، تاکنون تحقیق مستقلی که به علل و زمینه های اسلام پذیری ایلخانان بپردازد، انجام نشده است و فقط در فصل هایی از تحقیقات، به مذهب ایلخانان و اسلام

پذیری آنان پرداخته شده است. لذا بررسی شرایط و زمینه های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی که موجب اسلام پذیری ایلخانان شده، تحقیق مستقلی را ضرورت می بخشد.

۱-۶-۲- اهداف تحقیق:

۱- نشان دادن اهمیت عوامل اجتماعی و اقتصادی در تحولات و دگرگونی های عقیدتی

۲- به کارگیری رویکرد بین رشته ای در مطالعه موضوعات تاریخی

۳- گشودن افقی نو در مطالعات تاریخی

۱-۷- روش تحقیق

روش تحقیق یا متدلوژی در هر موضوعی متناسب با ویژگی های آن موضوع انتخاب می شود. روش به کار گرفته شده در این تحقیق، روش توصیفی- تحلیلی بوده است. شیوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه ای بوده و ضمن بهره بردن از منابع اصلی تاریخی به زبان فارسی و عربی از منابع دست دوم و منابع تحقیقی نیز استفاده شده است. در ارجاعات به غیر از مواردی که به صورت مستقیم از منابع مطلب گرفته شده و در متن مشخص می باشد، مابقی به معنای آن است که منابع مذکور در مورد مباحث مربوطه مطلب داشته اند تا در صورت نیاز مراجعه کنندگان به آن منابع رجوع کنند.

۱-۸- نقد و بررسی منابع

۱- تاریخ جهانگشا:

این اثر که توسط علاءالدین عطاملک جوینی تألیف شده است، یکی از مهم ترین منابع در باب تاریخ مغول می باشد. کتاب جهانگشا اطلاعات ارزشمندی در مورد تساهل و مدارای دینی قاآن ها، ارتباط بزرگان مسلمان با قاآن ها و خانزادگان مغولی و نقش این بزرگان در تعدیل رفتار مغولان به دست می دهد. در این کتاب به مسلمانی برکه خان از دشت قبچاق و همچنین اسلام پذیری امیر گرگوز، حاکم ایران اشاره شده است.

۲- جامع التواریخ:

کتاب ارزشمند جامع التواریخ، دائرة المعارف بزرگ و بی مانندی است که توسط رشیدالدین فضل الله به رشته تحریر درآمده است. این کتاب با سبکی ساده نوشته شده، اما کلمات و اصطلاحات مغولی بسیاری در آن به کار برده شده است. دسترسی داشتن رشیدالدین به تمام اسناد و نوشتجات دولتی و همچنین حمایت شخص غازان و در مواردی نیز کمک گرفتن از خود وی، باعث افزایش اعتبار این اثر شده است. در این اثر تمام جهات زندگی کوچ نشینی با عادات و رسوم و قواعد و آداب منعکس شده است.

مؤلف جامع التواریخ، تصویری کلی از خرابی اوضاع کشور به دست داده و از آثار خرابی هجوم مغول که تا زمان وی هنوز باقی بوده است، سخن می گوید. در این اثر ساختار حکومت ایلخانی و نابسامانی وضع مملکت در دوران شش ایلخان پیشین، شرح داده شده و تدابیری را که برای اصلاح آن اتخاذ گردیده، بیان شده است. همچنین اطلاعاتی در زمینه مهار رفتار مغول ها توسط دیوانسالاران، نقش خاندان جوینی و اقدامات آن ها، نابسامانی اوضاع اقتصادی در عهد گیخاتو و وزارت صدرالدین زنجانی و انتشار چاؤ، مسلمانی غازان و اقدامات اسلامی و شیعی وی و از همه مهم تر شرح اصلاحات غازان، بخشی از مطالبی است که در جامع التواریخ آمده است. در این کتاب از اصلاحات غازان تصویر درستی ارائه شده است. در شرح اصلاحات غازان، بین وضع نامطلوب امور در دوران اسلاف غازان و اوضاع مطلوب آن در زمان خود غازان، مقایسه ای صورت گرفته و به بی نظمی اداری و دیوانی و تعدی موجود در زمان اسلاف غازان تاکید شده است، هر چند مؤلف آن تا حدودی در شرح نابسامانی ها مبالغه کرده است. شرح اصلاحات، روش مملکتداری بر اساس اندیشه های ایرانشهری را نمایان می سازد.

مؤلف جامع التواریخ به سبب رابطه نزدیکی که با غازان و الجایتو داشته است، به ناچار از گزارش برخی وقایع خودداری و یا آن را تعدیل کرده است و هرچه به زمان خود نزدیک تر شده، بیشتر ملاحظه هیئت حاکمه مغول را کرده است. به عنوان نمونه در جامع التواریخ در مورد اقدامات اسلامی احمد تکودار و رابطه وی با ممالیک اشاره ای نشده است که دلیل آن مقابله احمد با ارغون خان، پدر غازان

بوده و مؤلف، رعایت خاطر ایلخان را کرده است. سکوت وی در مورد فرمانروایی چند ماهه بایدو و همچنین شکست سخت غازان از ممالیک در سال ۷۰۲ ه. ق که درباره آن توضیح چندانی نداده و فقط به متفرق شدن لشکر و به گل ماندن آن‌ها اشاره شده، از این گونه موارد است. اما با این وجود کتاب جامع التواریخ مستندترین منبع مغول در ایران است که حوادث سال‌های ۶۵۵ تا ۷۰۳ ه. ق را در بر دارد.

۳- تاریخ و صاف:

کتاب «تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار» معروف به تاریخ و صاف تألیف فضل الله بن عبدالله شیرازی معروف به «وصاف الحضرة» می باشد. موضوع تاریخ و صاف همانند جهانگشای جوینی است و به گفته خود مصنف در دیباچه آن ذیل تاریخ جهانگشای می باشد و مشتمل بر وقایع سال‌های ۶۵۶ تا ۷۲۸ ه. ق یعنی از فتح بغداد تا اواسط سلطنت ابوسعید است. چون مؤلف این کتاب از رجال و دیوانیان دولت ایلخانی بوده و در دیوان استیفا مشغول به کار بوده است، لذا در اغلب وقایع مهم یا حضور داشته و یا بلاواسطه از رجال و بزرگان دولت مغول شنیده است.

این اثر از نظر مقابله با جامع التواریخ رشیدی کتاب بسیار مهمی است. اگر چه تاریخ و صاف برخلاف جامع التواریخ دارای نثری متکلف می باشد، اما در این اثر گزارش‌های فراوانی می یابیم که جامع التواریخ فاقد آن است. اطلاعاتی در مورد کینه سعدالدوله نسبت به مسلمانان، اقدامات اسلامی احمد تکودار و یا وادار شدن شمس الدین جوینی توسط اباقا به خوردن گوشت حرام از این نمونه می باشند. در این اثر اطلاعاتی که در مورد مسلمانی غازان خان ارائه شده، نگاه تیزبین مؤلف آن نسبت به وقایع در قیاس با خواجه رشیدالدین را نشان می دهد. و صاف در این مورد با نگاه واقع بینانه تری سخن می گوید: آنجا که رشیدالدین اسلام پذیری مغولان را از سر رغبت دانسته، اما و صاف اسلام پذیری آنها را طبق دستور غازان می داند.

در این کتاب گزارش‌هایی در مورد خواجه نصیر و تأسیس رصدخانه مراغه، نقش خاندان جوینی در حفظ فرهنگ ایرانی و حمایت آن‌ها از هنرمندان و شعرا و ملوک و سلاطین ایرانی، چالش دیوانیان و اهل شمشیر، اوضاع اقتصادی در عهد وزارت صدرالدین زنجانی، اصلاحات غازان، رابطه مغولان با

ممالیک بخصوص در عهد غازان که دقیق تر از رشیدالدین ذکر کرده است و وقایع عهد الجایتو و قسمتی از حکومت ابوسعید که در جامع التواریخ نیست، ارائه می دهد.

۴- تاریخ گزیده:

تاریخ گزیده خلاصه هایی از تاریخ عمومی عالم است که توسط حمداله مستوفی قزوینی در سال ۷۳۰ هـ. ق تألیف شده است. لقب مستوفی به مؤلف آن نشان دهنده انتساب وی به یک خانواده قدیمی در قزوین معروف به مستوفیان بود که در دوره ملوک و سلاطین پیشین به شغل استیفای ولایات منصوب بوده اند. خود مؤلف نیز با همین عنوان مستوفی، در دستگاه ایلخانان مشغول خدمت شد. درک محضر رشیدالدین و استفاده از افادات وی، حمداله را به تألیف این تاریخ تشویق کرده است.

کتاب تاریخ گزیده، خلاصه و تقلیدمانندی از کتاب جامع التواریخ رشیدالدین است و او غالباً در اثناء کتاب، از وی با عنوان مخدوم سعید شهید یاد می کند. اما وی چون وقایع را تا سال ۷۳۰ هـ. ق نوشته است، لذا وقایع زمان الجایتو و قسمت اعظمی از دوران حکومت ابوسعید را نیز در بر می گیرد. اگر چه جامع التواریخ منبع اصلی تاریخ گزیده بوده ولی نباید تصور کرد که این کتاب هیچ گونه ارزشی ندارد و تقلیدی ناچیز بیش نیست، بلکه به مطالبی اشاره کرده است که در آنجا یافت نمی شود به عنوان نمونه وی به اقداماتی چون ترتیب یامات، سروسامان دادن امور دیوانی، برداشتن مالیات که صدرالدین زنجانی در طول وزارتش در عهد غازان انجام داده بود، اشاره می کند که در جامع التواریخ یافت نمی شود.

۵- تاریخ الجایتو:

مؤلف کتاب تاریخ الجایتو، ابوالقاسم کاشانی است. وی یکی از منشیان و وقایع نگاران دربار ایلخانی بوده است و زیر نظر خواجه رشیدالدین به تهیه و تنظیم قسمتی از کتاب عظیم جامع التواریخ اشتغال داشته است، ولی به علت رنجیدگی عظیمی که از خواجه داشته در آن کتاب مدعی شده است که جامع التواریخ تألیف اوست و خواجه حق او را غصب کرده است. در جای جای کتاب دشمنی و عداوت خود را با رشیدالدین ابراز نموده و او را طرفدار یهود معرفی نموده است. چون ابوالقاسم کاشانی شیعی مذهب

بوده، هر جا مطلبی راجع به شیعه بوده، بسط و تفصیل داده است، لذا در مورد تمایلات و اقدامات شیعی غازان و وزارت سعدالدین ساوجی و همچنین شیعی شدن اولجایتو مطالب ارزنده ای را گزارش می کند.

۶- روضه الصفا:

مؤلف کتاب روضه الصفا، امیر خواند محمد فرزند سید برهان الدین خواند شاه معروف به میرخواند است. وی در سال ۸۳۷ ه. ق متولد شد. او در خدمت امیر نظام الدین علیشیر نوایی از امرا و مقربان سلطان حسین بایقرا بود. امیرعلیشیر در تألیف کتاب تاریخ وی، کتاب ها و وسایل تألیف در اختیار وی گذاشت. به همین دلیل میرخواند در دبیرخانه دولت به اسناد و مدارک دسترسی داشته و در تدوین تاریخ دوره نخست سلطنت ایلخانان از این منابع استفاده کرده است. وی در نوشتن تاریخ دوره ایلخانان، تاریخ وصاف و جامع التواریخ رشیدی را مد نظر داشته است. اغلب مطالبی که در تاریخ وصاف آورده شده است در این کتاب نیز تکرار می شود. در این کتاب از انتقاد و دید تاریخی و حکم درباره وقایع و علل و انگیزه های حوادث اثری نیست. وی فقط حوادث و رویدادها را ذکر کرده است.

۷- مجمع الانساب:

کتاب مجمع الانساب اثر محمد بن علی بن محمد شبانکاره ای است که به سال ۷۳۳ ه. ق شروع به تحریر آن کرده و در سال ۷۳۶ ه. ق آن را به پایان برده و تقدیم ابوسعید خان کرده است. اما پادشاه هنوز این کتاب را ندیده در گذشت. در این کتاب به نقش خواجه شمس الدین در روی کار آمدن احمد تکودار، اختلاف بین خواجه رشیدالدین و خواجه سعدالدین، دو وزیر اولجایتو، که وی آن را در اثر سعایت امرا می داند و همچنین به وزارت رسیدن تاج الدین علیشاه و عدم شایستگی او برای احراز این منصب اشاره شده است. شبانکاره ای در مورد مسلمانی غازان و اقدامات اسلامی او با تعصب سخن می گوید. وی در مورد گرویدن اولجایتو به مذهب تشیع و نقش سید تاج الدین در این امر نیز اشاره کرده است.